

میدان نقش جهان (امام)

رؤیا رحمانی سامانی
دبیر هنر منطقه‌ی سامان، استان چهار محال بختیاری

و باغ‌های زیادی بهره‌مند شد؛ چندان که سیاحان اروپایی آن را «نصف جهان» نامیدند. معماری صفویه با سلطنت شاه عباس اول آغاز شد. شاه برای اصفهان یک طرح اصلی ریخت که دارای دو عنصر اصلی بود: چهار باغ و میدان نقش جهان. چهار باغ نامش را از چهار تاکستانی گرفت که شاه برای تحصیل حق مسیر، می‌باید آن‌ها را می‌خرید. چهار باغ خیابانی بزرگ بود که از نزدیک قصر چهل ستون آغاز می‌شد و از طریق پل الله وردیخان (سی و سه پل) از فراز زاینده‌رود می‌گذشت و به هزار جریب می‌رسید. دومین عنصر اساسی در طرح جدید اصفهان، میدان عظیم نقش جهان بود. این میدان محل ملاقات شاه و شهروندان و هم‌چنین زمین چوگان محسوب می‌شد. در طول میدان، حجره‌های دو طبقه‌ای با سقف گنبدی، ایوان و دالان به طور منظم ساخته شده‌اند. در

کلید واژه‌ها: میدان نقش جهان، مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، کاخ عالی قاپو، قیصریه

چکیده

در جای جای ایران زمین بناهایی وجود دارند که هر یک از آن‌ها دنیایی سخن با بیننده دارند؛ بناهایی که هر ایرانی با دیدن آن‌ها احساس غرور می‌کند و به نیاکان خوش ذوق و با هنر خود می‌بالد. میدان نقش جهان (میدان امام) اصفهان از جمله‌ی این بناهاست. این میدان که مرکز رژه‌ها، سان‌ها و بازی‌ها به‌ویژه چوگان بوده است و یکی از بناهای تاریخی و دیدنی اصفهان محسوب می‌شود، در زمان شاه عباس اول بنا شده است. سه بنای کاخ عالی قاپو، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع کبیر (مسجد امام) که از شاهکارهای معماری ایران عصر صفوی است، در این میدان قرار دارند. دور تا دور میدان حجره‌هایی (مغازه) وجود دارند که هم اکنون نیز به عرضه‌ی انواع صنایع دستی مشغول هستند؛ از جمله: بازار قیصریه که در آن انواع صنایع دستی عرضه می‌شود، بازار مسگرها، بازار فرش، بازار کفاشان و بازار زرگری

مقدمه

شاه عباس اول صفوی دوران تازه‌ای را در معماری ایران آغاز کرد که در آن، آثار دارای جزئیات گویا و رنگ‌های احساس برانگیز که پیشینیان پدید آورده بودند، به مجموعه‌های روشن و گویایی در مقیاس وسیع و با عظمت و شکوه فراوان تبدیل شدند. اصفهان که از سوی شاه عباس به پایتختی برگزیده شد، از مساجد، کاخ‌ها، پل‌ها، خیابان‌ها

رشد آموزش

شماره‌ی ۱
دوره‌ی هفتم
پاییز ۱۳۸۸

۴۲

انتهای شمالی میدان، کاروان‌سرا و بازار سلطنتی قرار دارد که در وسط ضلع غربی کاخ عالی‌قاپو واقع است. در طرف مقابل آن، نمازخانه‌ی شخصی شاه عباس، یعنی مسجد شیخ لطف‌الله قرار گرفته است.

این میدان زیبا، هم اکنون از جاذبه‌های دیدنی شهر تاریخی اصفهان، بزرگ‌ترین میدان جهان و از شاهکارهای معماری ایران است. دورتادور میدان انواع صنایع دستی، از جمله خاتم‌کاری، قلم‌زنی، پارچه‌های قلم‌کار، میناکاری، و شیرینی‌های سنتی اصفهان مثل گز، پولک و... عرضه می‌شود. از خیابان سپه می‌توان وارد میدان شد و از طریق خیابان حافظ از آن بیرون رفت.

میدان نقش جهان به روایت سفرنامه‌ها

پیترو دلا واله، جهانگرد ایتالیایی، از سیاحانی است که در زمان شاه عباس اول در سال ۱۰۲۶ هـ.ق به ایران مسافرت کرد. او در وصف میدان نقش جهان می‌نویسد: عرض میدان یک سوم طول آن است و درب خانه‌ی شاهی در یک سوی طول آن قرار گرفته است. در سومین قسمت عرضی میدان، مسجد یا معبد بزرگ مسلمانان، درست روبه‌روی سردر قیصریه است. تمام حجره‌ها با فواصل مساوی و در دو سوی خیابان‌های مسقف بین صفوف متفاوتی تقسیم شده است که کسبه کالاهای خود را در آن‌ها عرضه می‌کنند.

تاورنیه در فاصله‌ی سال‌های ۷۵-۱۰۴۱ هـ.ق و در روزگار سلطنت **شاه صفی** و **شاه عباس دوم** به ایران سفر کرده است. او در مورد میدان چنین می‌نویسد: میدان بزرگ اصفهان از بناهای شاه عباس کبیر است و قریب ۷۰۰ قدم طول و ۳۰۰ قدم عرض دارد. دور تا دور ایوان ورودی آن، مهتابی ساخته‌اند. در طول میدان، اتاق‌های کوچکی به ارتفاع ۹ یا ۱۰ پا بنا شده‌اند که غالباً در شرف خرابی هستند؛ زیرا از خشت خام ساخته شده‌اند. چند قدم دور از ایوان، نه‌ری از سنگ جدول بنا کرده‌اند که دور میدان امتداد می‌یابد، اما در نگهداری و حفظ آن غفلت نموده‌اند. وسط میدان چوب بلند یا دکلی نصب کرده‌اند. وقتی شاه می‌خواهد تیراندازی کند، جام زرینی روی آن دکل نصب می‌کنند. از این دیرک وسط میدان تا به مسجد بزرگ محل فروش ذغال و هیزم است. از دیرک تا زیر ساعت برجی که سمت شمال میدان است، محل فروش آهن‌آلات، زین و یراق کهنه و فرش‌های مندرس است. در فضای مقابل ساعت در طرف جنوب، مرغ و کبوتر و سایر طیور را می‌فروشند. جلوی عمارت سلطنتی هیچ دکانی نیست و همیشه پاک و تمیز است. در طرف مغرب میدان سمت عمارت در فاصله‌ی ایوان و شهر، قریب ۷۰ لوله توپ‌های بزرگ و کوچک روی قنداق به صف واداشته شده‌اند. این توپ‌ها را شاه عباس بزرگ با آن ساعت برجی، بعد از فتح هرمز از آن‌جا آورده است. روزهای جمعه میدان پر از

جمعیت می‌شود و دهاتی‌ها صنایع دهات را برای فروش به آن‌جا می‌آورند.

ژان شاردن در سال‌های ۱۶۶۵ و ۱۶۷۱ م به ایران مسافرت کرد. او که ایران را در عهد شاه عباس دوم و شاه سلیمان به روشنی تصویر کرده است، در مورد میدان نقش جهان می‌نویسد: میدان سلطنتی یا میدان شاه، یکی از زیباترین و خوش منظره‌ترین میدان‌های جهان است. دور این میدان جویی است که از آجر ساخته شده و روی آن را با قشری از ماده‌ای به نام آهک سیاه اندوده‌اند. اطراف این میدان ۲۰۰ حجره‌ی هم شکل و هم سطح ساخته‌اند که هیچ یک با دیگری تفاوت ندارد. حجره‌ها دو طبقه‌اند. هر یک از حجره‌های طبقه‌ی زیرین دو دکان دارد که یکی از آن‌ها رو به میدان و دیگری رو به بازار گشوده می‌شود. در جانب مغرب این میدان در گاه کاخ شاه و در حرم‌سرا، مسجد صدر و یک کلاه‌فرنگی جای برخی ماشین‌آلات که ساعت‌سازی نامیده می‌شود، در سمت مشرق، مسجد شاه در گوشه‌ی جنوبی میدان، و بازار شاه یا سلطانی در طرف مقابل قرار دارد. در آخر میدان، دو ستون ستبر مرمیرین به

▼ کاخ عالی قاپو

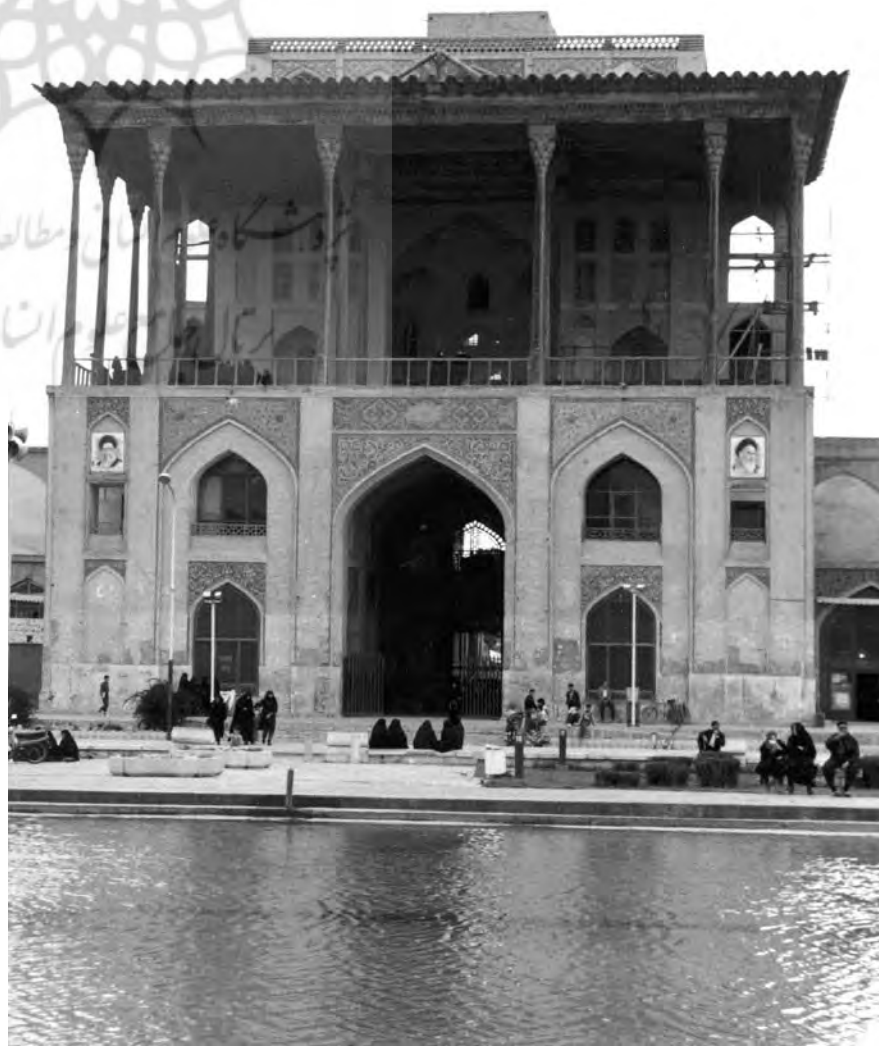
ارتفاع هشت پا و به فاصله‌ی چهار پا از هم که در چوگان بازی از آن استفاده می‌کنند، برپاست. در طول در کاخ به فاصله‌ی ۱۱۰ قدم از هرسو، طارم جویی منقشی نصب شده است که در فضای محصور بین آن و کاخ، ۱۱۰ توپ چندی را که رنگ سبز به آن‌ها زده‌اند، به ردیف تعبیه کرده‌اند این توپ‌ها از غنائمی هستند که پس از فتح جزیره‌ی هرمز نصیب ایرانیان شده است.

بالای سر مدخل بازار شاه، دو ایوان سر پوشیده‌ی بزرگ هست که به آن نقاره‌خانه می‌گویند. هر روز به هنگام برآمدن آفتاب و غروب خورشید در آن جا سرن، دهل و طبل می‌نوازند. این میدان بزرگ، در روزهای برگزاری جشن‌ها، عیدها و مراسم پذیرایی از سفیران کشورهای خارجی، از جمعیت خالی می‌شود.

امروزهای دیگر مسگران، کهنه‌فروشان، خرده‌فروشان، پیشه‌وران، صنعتگران خرده‌پا، و به سخن دیگر فروشندگان هر نوع کالا، در این میدان بساط پهن می‌کنند. صاحبان کالا، متاع و ابزار خود را شب‌ها از میدان بیرون نمی‌برند. آن‌ها را در صندوق‌هایی، کیسه‌ی بزرگ یا چادری جا می‌دهند؛ بی‌آن که کسی مسئول نگهداری متاعشان باشد. بر اثر این آسان‌گیری زبانی به ایشان نمی‌رسد، زیرا مجازات دزدی در ایران بسیار شدید است.

بازار شاه در شمال میدان است. سر در و جلو خان آن بزرگ و به راستی خوش منظره و باشکوه است. بر سر در بازار، صحنه‌ی جنگ شاه عباس کبیر با ازبکان نقش شده است. بالای سر در، جای ساعتی بزرگ است که اکنون از ساعت خبری نیست و ناقوسی که وزن تقریبی آن افزون بر ۸۰۰ یا ۹۰۰ لیور می‌باشد، جای دارد. ایرانیان نام این بازار را قیصریه نهاده‌اند. این اسم یا از کلمه‌ی قیصر یا از تغییر حروف کایزر که آلمانی‌ها لفظ قیصر را چنین تلفظ می‌کنند، پدید آمده است. شاه عباس این سر در را از آن جهت چنین نام نهاد که شبیه سر در یکی از بناهای شهر قیصریه است.

شاردن به ضراب‌خانه، کاروان‌سرای شاه، کاروان‌سرای ملاکین بزرگ، کاشان، اهل لار و مولتانیان اشاره می‌کند. قهوه‌خانه و بازار صحافان نزدیک مسجد شاه و سپس بازار صندوق‌سازان، در سمت راست در مسجد شاه، بازار سراجان، کاروان‌سرای مقصود عطار، برنج‌فروشان، بازار طناب بافان،

مسجد شیخ لطف‌الله

این مسجد در سمت شرقی میدان نقش جهان قرار دارد. بنای آن مربوط به سال‌های ۱۰۱۱-۲۷ هـ. ق و طی سلطنت شاه عباس ساخته شده است. شکل استوار گنبدی روی اتاقی چهارگوش که میراث معماری ساسانی است، در این مسجد کوچک زیبا بار دیگر نمایان شده است. این مسجد را شاه عباس روبه‌روی قصر و به افتخار پدرزن روحانی‌اش ساخت. اتاق منفرد و جالبی است که بیشتر حالت نمازخانه‌ای خصوصی را دارد. برای قرار دادن شبستان در جهت قبله، نوعی تعدیل به عمل آمده که مستلزم ۴۵ درجه انحراف از محور شمالی - جنوبی میدان بوده و به این منظور، از پیچی ابتکاری و ناپیدا در دلان مسجد استفاده شده است. شخص وقتی داخل شبستان می‌شود، محراب درست روبه‌رویش قرار دارد. تغییر جهت از بیرون ناپیداست، زیرا از بیرون تنها گنبد در بالای دیوارها دیده می‌شود که سراسر میدان را پر می‌کند.

گنبد کوتاه تک پوشه‌ای آن به قطر ۱۲ متر با اسلیمی‌های آبی و سفید، با وقار به گرد زمینه‌ای به رنگ شیر و قهوه پیچ و تاب می‌خورد. کتیبه‌های سفید در زمینه‌ی تیره‌ترین آبی مات، به خط علی‌رضا، بزرگ‌ترین خوش‌نویس زمان در این مسجد به چشم می‌خورد. این مجموعه که بیشتر آراسته به کاشی است، درخشان ولی هماهنگ است و رنگ‌های مسلط در تزئین آن را فیروزه‌ای، لاجوردی و سفیدشیری تشکیل می‌دهند. کاشی‌های هفت رنگی از اره‌ها و طاقنماها را پوشانده‌اند و باقی بنا پوشیده از کاشی‌های معرق درخشانی که موجب رقص نور در بنا می‌شود. تعبیه نور یکی از ویژگی‌های چشم‌گیر بناست. در ساقه‌ی گنبد در فواصل منظم، پنجره‌هایی تعبیه شده و در آن‌ها یک جفت شبکه کار گذاشته‌اند؛ یکی داخلی و دیگری خارجی. از حیاط و ایوان داخلی خبری نیست. در ساختمان آن عالی‌ترین مواد با ذوق صنعتگران به کار گرفته شده‌اند.

ساخت این مسجد در سال ۱۶۰۳ م / ۱۰۱۲-۱۰۱۱ هـ. ق آغاز شد و به سال ۱۶۱۸ م / ۱۰۲۷ هـ. ق پایان یافت. در کتاب «وصف بناهای تاریخی مشهور اصفهان» آمده است: نیکوکاری به نام شیخ لطف‌الله تمام هزینه‌ی این مسجد را پرداخت. بدین دلیل مسجد شیخ لطف‌الله نام گرفت.

خراطان، حلاجان که تا مسجد صدرا ادامه دارد. سپس کاروان‌سرای گلپایگان و حلاجان، متصل به مسجد در کاخ صدراعظم محمد مهدی و شیخ‌الاسلام، مدرسه‌ای هم نام صدر. بازار کفشگران، قلاب‌دوزان و تکمه‌سازان، چیق‌سازان، دارو فروشان، تیر و کمان فروشان و شمشیرسازان از دیگر بازارهای میدان هستند.

انگلبورت کمپفر، سیاح و محقق آلمانی در سال ۱۶۸۴ م در اصفهان اقامت گزید. کمپفر در سفرنامه‌ی خود می‌نویسد: اصفهان میدان‌های بسیاری دارد که مشهورترین آن‌ها میدان کهنه و میدان نو یا میدان شاه در جنوب غربی اصفهان است.

هینریش کارل بروگش دو بار به ایران سفر کرده است. سفر دوم او در سال ۱۸۸۶ م انجام شد. او در بدو ورود به اصفهان، برخلاف انتظارش اصفهان آبادی ندید. البته هرچه به مرکز شهر نزدیک‌تر می‌شود، آثار حیات را بیشتر می‌بیند. او میدان نقش جهان را چنین شرح می‌دهد: طول میدان تقریباً هزار پا و عرضش کمی بیش از ۳۰۰ پا است و توسط دیواری احاطه شده است. پشت این دیوار، بناهای عالی، قصرها، مساجد و منارها که دارای کاشی‌کاری‌های دل‌فریبی هستند، قد برافراشته‌اند. این آثار به معنی واقعی کلمه شاه‌کارهای معماری هستند. این میدان که در گذشته پر رفت‌وآمد بوده است و در آنجا اسب‌سواری و چوگان بازی می‌کرده‌اند و در گوشه‌ای از آن صنعتگران و دست‌فروشان به داد و ستد مشغول بوده‌اند، امروزه خلوت و متروک شده است. اکنون نزدیک دهانه‌ی بازار که به این میدان باز می‌شود، دست‌فروشان اجناس خود را عرضه می‌کنند. در وسط میدان سکویی ساخته‌اند و در کنارش تیری به زمین فرو کرده‌اند که به شکل غم‌انگیزی خودنمایی می‌کند. جنایت‌کاران و محکومان را در این جا به دار می‌آویزند.

در میدان اجناس و کالاهایی که در بازار اصفهان عرضه می‌شوند، کمتر به کالایی برمی‌خوریم که آن‌را در تهران یا سایر شهرها دیده باشیم. اصفهان در زمینه‌ی کارهای دستی و هنری هنوز هم شهرت بسزایی دارد و در اصل مرکز نقاشان ایران به‌شمار می‌آید؛ هرچند متأسفانه اکنون نقاشی‌هایشان بیشتر جنبه‌ی قالبی و کپی پیدا کرده است.

مسجد امام (مسجد شاه یا جامع کبیر)

دالان‌ها، طاقچه‌ها، توده‌های مقرنس‌های روشن و نوارهای درازی از کتیبه‌های سفید درخشان آراسته است و سراسر آن از کاشی‌های معرق الوانی پوشیده شده که در آن‌ها، مایه‌های آبی بر بالای پوشش زیرین مرمر با مایه‌های طلایی مستولی است.

در آن سوی حیاط سر در وسیع شبستان قرار دارد. بنای شبستان ساده است و اجزای آن و روابطشان تعیین شده است. از شکل‌های متضاد، گنبد، چارچوب در و مناره‌ها، ترکیبی هماهنگ و روح‌بخش پدید آمده است. گنبد که حالتی برازنده و گیرا دارد و اندکی پیازی شکل است، بر ساقه‌ی بلندی قرار گرفته و دارای طرحی بسیار روشن و گویاست؛ بی‌آن‌که هیچ‌گونه پشتبند یا حمال داشته باشد. بر بالای گنبد، اسلیمی‌های تودرتو به رنگ آبی تیره و خاکستری زرین نمایان است.

نقشه‌ی پی و ساختمان بنا هر دو نشان‌دهنده‌ی اعتقاد به سادگی اسلامی است. حرکت و ارتباط در همه‌جا تسهیل شده است و در هیچ‌جا مانعی وجود ندارد. هیچ درسته‌ای دیده نمی‌شود و هیچ جایگاه ممتازی وجود ندارد. سراسر سطح بنا با کاشی‌های لعاب‌دار پوشیده شده که پر از نقش و نگار گل و بوته به صورت مجرد و تخیلی است. «سنگ آب»‌های این مسجد زمانی لبریز از آب آشامیدنی بودند تا مردم بنوشند. این ظروف بزرگ سنگی دارای نقوش کنده‌کاری شده هستند.

این مسجد که در منتهی‌الیه جنوبی میدان نقش جهان قرار دارد، از شاهکارهای معماری است و تحت نظارت شاه عباس بنا شد. بنای آن در سال ۱۶۱۱ م / ۲۰- ۱۰۱۹ هـ ق شروع شد و در سال ۱۶۲۹ م / ۳۹- ۱۰۳۸ هـ ق پایان یافت. به دلیل علاقه‌ی شاه به اتمام بنا در زمان حیاتش، شتاب‌کاری‌هایی در جریان ساختمان بنا روی داد. مثلاً به جای کاشی‌های موزاییک که تهیه‌ی آن وقت زیادتری می‌گرفت، بیشتر کاشی‌های هفت رنگ به کار برده شد. شاه هم‌چنین، اخطارهای معمار ساختمان، **ابوالقاسم** را در مورد خطر نشست پی‌ها نادیده گرفت و ساختمان را ادامه داد. چندی بعد ثابت شد که اخطارهای معمار بی‌پایه نبوده است. علی‌رغم بی‌صبری شاه عباس، ساخت آن به‌طور غیرمنتظره‌ای به درازا کشید. این بنا نمایانگر اوج هزار سال مسجده‌سازی در ایران است.

مسجد بر شالوده‌ای وسیع بنا شده است. قوس نیم گنبد سردر خارجی در میدان، ۲۷ متر بلندی دارد و بلندی مناره‌ها ۳۳ متر است. مناره‌های بالای شبستان از آن هم بلندتر است. جلوخان که خود تقریباً ساختمانی است، حالتی دعوت کننده دارد که جمعیت بیرون را به پناه و امنیت و تجدید قوا در مسجد فرا می‌خواند. افراد از جلوخان وارد دهلیزی می‌شوند که از ویژگی‌های بناهای تاریخی ایران از زمان‌های قدیم بوده است. نمای حیاط به

▼ مسجد امام

بازار قیصریه

این بازار در منتهی‌الیه شمالی میدان قرار دارد. سر در ورودی بازار مزین به نقاشی است که اکنون در حال بازسازی آن هستند. داخل بازار انواع صنایع دستی به فروش می‌رسد.

کاخ عالی قاپو

کاخ عالی قاپو در سمت غربی میدان نقش جهان قرار دارد. عالی قاپو در عین حال اقامتگاه، جایگاه و تالار شرف‌یابی، و راهرویی دولتی متصل به محوطه‌ی قصر بود. زیبایی عالی قاپو در نمای داخلی آن است. در این عمارت، طرح استادانه و رنگ نقاشی‌های روی گچ که بر دیوارها و سقف‌ها تصویر شده‌اند و نیز تأثیر سایه روشن ناشی از نقوش پنجره‌ها، جذابیت خاصی دارد. قسمت اصلی عالی قاپو تالار آن است که شاهان صفوی از آن جا چوگان بازی و سایر نمایش‌ها را در میدان نقش جهان تماشا می‌کردند. عالی قاپو دارای شش طبقه ساختمان است که هر طبقه تزئینات مخصوص به خود را دارد. با آن که بعد از دوره‌ی صفویه به تزئینات آن خرابی‌ها و لطمات جبران‌ناپذیر وارد آمده است، هنوز شاهکارهایی از گچ‌بری‌ها و نقاشی‌ها عهد صفویه را دربر دارد. مینیاتورها کار هنرمند معروف عهد شاه عباس، **رضا عباسی** است. نقاشی‌های گل و بوته و شاخ و برگ، اشکال وحوش و طیور، و گچ‌بری‌های زیبای طبقه‌ی ششم آن، به شکل انواع جام و صراحی در اتاق‌ها و دیوارها تعبیه شده است. ساختن و پرداختن اشکال گچ‌بری در اتاق صوت (اتاق موسیقی) برای آن نبوده است که در آن‌ها جام و ظروف قرار دهند، بلکه انعکاسات حاصل از نغمه‌های نوازندگان، به وسیله‌ی این اشکال گرفته می‌شده است تا نغمه‌ها و اصوات طبیعی بدون انعکاس صوت به گوش برسند. در زمان شاه عباس دوم، تالاری رو به میدان با هجده ستون از چوب چنار به آن افزوده شد.

عالی قاپو بنایی بلند با نقشه‌ی چهارگوش احتمالاً از نوع شمالی است. تالار، اتاق پذیرایی بزرگی است که بیش از ۲۰۰ نفر درباری را در خود جا می‌داد و منظره‌ی تمام شهر با مسجدها، گنبدها و مناره‌ها، به‌ویژه فعالیت‌های داخل میدان، از آن پیداست. اتاق‌های کوچک متعددی برای کارهای خصوصی و دارای بخاری‌های دیواری در این بنا وجود دارد که یک طرفشان باز است و این نشانه‌ای دیگر از سبک ایرانی است که بیرون را به داخل خانه متصل می‌سازد.

▲ کاخ عالی قاپو

منابع

۱. پوپ، آرتور. معماری ایران. ترجمه‌ی غلامحسین صدقی افشار. نشر فرهنگان. تهران. چاپ دوم. ۱۳۷۰.
۲. سیوری، راجر. ایران عصر صفوی. ترجمه‌ی کامبیز پرتوی. نشر مرکز. تهران. چاپ چهارم. ۱۳۷۴.
۳. ورتانس، یوزو کچیان. وصف بناهای اصفهان. ترجمه‌ی لئون میناسیان. انتشارات غزل. اصفهان. چاپ اول. ۱۳۷۸.
۴. نوایی، عبدالحسین و غفاری فرد، عباسقلی. تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه. انتشارات سمت. تهران. چاپ اول. ۱۳۸۱.
۵. هنر فر، لطفاله. اصفهان، کتاب‌خانه‌ی ابن‌سینا. ۱۳۴۶.
۶. معماریان، غلامحسین. سبک‌شناسی معماری ایران. انتشارات سروش دانش. تهران. چاپ چهارم. ۱۳۸۴.
۷. دلا واله، پیترو. سفرنامه. ترجمه‌ی محمود بهفروزی (ج ۱). نشر قطره. چاپ اول. ۱۳۸۰.
۸. شاردن، ژان. سفرنامه. ترجمه‌ی اقبال یغمایی (ج ۴). انتشارات طوس. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۴.
۹. کمپفر، انگلبرت. سفرنامه. ترجمه‌ی کیکوس جهانداری. انتشارات خوارزمی. تهران. چاپ سوم. ۱۳۶۳.
۱۰. بروگش، هینریش. در سرزمین آفتاب. ترجمه‌ی مجید جلیل‌وند. نشر مرکز. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۴.